

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Havâlat", 1-2, "İstikrâz", 12; Müslim, "Müsâkât", 33-34; Ebû Dâvûd, "Büyû", 10; İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, Kahire 1969, VIII, 517-521; Şirâzî, *el-Muḥezzeḇ*, I, 337-339; Se-raḥsî, *el-Mebsûṭ*, XX, 52-58; Kâsânî, *Bedâ'î*, VI, 15-19; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, II, 342-344; İbn Kudâme, *el-Muḡnî*, Kahire 1969, IV, 390-422; İbn Cüzey, *Ḳavâninü'l-aḥkâmî's-şer'iyye*, Beyrut 1979, s. 353-355; Zeylaî, *Teb-yînü'l-ḥaḳâ'ik*, Bulak 1314, IV, 171-175; İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lamü'l-muvakkıfîn*, I, 388-390; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir* (Kahire), VI, 345-356; Süyûtî, *el-Eşbâḥ ve'n-nezâ'ir* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh), Beyrut 1407/1987, s. 310-312, 712; İbn Nüceym, *el-Baḥrû'r-râ'ik*, VI, 266-276; Remlî, *Nihâyetü'l-muḥtâc*, Kahire 1386/1967, IV, 421-466; *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, III, 295-306; İbn Âbidîn, *Red-dü'l-muḥtâr* (Kahire), V, 340-351; Mecelle, md. 673-700; Kadri Paşa, *Mürşidü'l-hayrân*, Kahire 1308, md. 777, 858-890; Ali Haydar, *Dü-re-rü'l-hükkâm*, II, 153-208; Ebû'ul-âḡ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara 1996, s. 171; Subḥî Mahmesânî, *en-Nazariyyetü'l-âḡme li'l-mücebbât ve'l-uḳûd*, Beyrut 1948, s. 600-610; Senḥûrî, *Meşâdirü'l-ḥaḳ*, V, 77; Zerkâ, *el-Fikḫü'l-İslâmî*, I, 543; III, 61-69; J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964, s. 78; Karaman, *İslâm Hukuku*, II, 595-613; Bilmen, *Kamus*, VI, 286-310; Zühaylî, *el-Fikḫü'l-İslâmî*, V, 162-178; Abdüllaṭîf M. Âmir, *ed-Düyyûn ve tevşikuhâ fi'l-fikḫi'l-İslâmî*, Kahire 1984, s. 140-174; Abbas Hüsnî Muhammed, *el-İstirâṭ li-maṣlahati'l-ḡayr fi'l-fikḫi'l-İslâmî*, Cidde 1404/1984, s. 211-224; Pedro Cano Avila, "Sobre la Subrogacion de crédito (hawâla) en Cordoba y Granada (Siglos X y XIV J. C.)", *Homenaje al Prof. Jacinto Bosch Vila*, Granada 1991, I, 481-496; Abdülvedûd Yahyâ, *Havâletü'd-deyn*, Kahire 1992; Setr b. Sevâb el-Caid, *Aḥkâmü'l-evrâḳi'n-naḳdiyye ve't-ticâriyye fi'l-fikḫi'l-İslâmî*, Taif 1993, s. 313-334; Abdülaziz Beki, *İslâm Hukukunda ve Türk Mevzu Hukukunda Kıymetli Evrak* (doktora tezi, 1995, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 247-258; M. Akif Aydın, "Mecelle'nin Hazırlanışı", *Osm.Ar.*, IX (1989), s. 31-50; "Havâle", *Mu.F.* XVIII, 169-246; A. Dietrich, "Hawâla", *EP* (İng.), III, 283.

ALİ BARDAKOĞLU

HAVÂLE

(حواله)

İslâm devletlerinde
ödeme emri karşılığında kullanılan
bir maliye terimi.

İslâm maliyesinde hem ödeme emri hem de ödenen belirli miktar için kullanılmış olup kelimeye Abbâsîler döneminde yerleşmiş bir terim olarak rastlanır. Abbâsîler'de bir ödeme emri belgesi olarak havâle, resmî ve hususî maliyede paranın naklinde karşı karşıya kalınabilecek çeşitli tehlikelerden ve gecikmelerden korunmak amacıyla çok yaygın olarak kullanılmıştır.

İslâm malî teşkilâtında bu nevi düzenlemeler "süftece" veya "sak" adıyla biliniyordu. Meselâ Ahvaz, Fars ve İsfahan âmilleri topladıkları vergi gelirlerini merkezî hükûmete süftece ile gönderirdi. Süftecenin nakde çevrilmesi ve havâle ile ilgili bütün meselelerde "câhbac" adlı görevli en önemli rolü oynardı.

Havâle Selçuklu maliyesinde de çok yaygın olarak kullanılmıştır. Bazen devlet gelirlerinin köylülerden (kır kesiminden) doğrudan doğruya toplandığı görülmekteyse de bunu havâle olarak değerlendirmek gerekir. İlhanlı ve İlhanlı sonrası döneminde İran'da havâlenin türünü ve özelliklerini gösteren birçok bilgiye rastlanmaktadır (Reşîdüddin Fazlullah, II, 1024-1040, 1068-1075; Muhammed b. Hindûşah en-Nahcuvânî, s. 294-302). İlhanlı maliye kayıtlarında "havâle" ve "havâlat" gibi terimler geçmekte, bunların "mâl-i mukâtaa"dan yapılan ödemeleri ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu nevi tahsisler merkezî divanın "defter-i tahvîlât" veya "defter-i câmiu'l-hisâb" adlı aylık ve yıllık muhasebe defterlerine "mukarreriyeye" veya "itlâkiyye" adıyla kaydedilmiştir. Mukarreriyeye, Dîvân-ı A'lâ'dan hükümdarın emriyle her yıl kadırlara, şeyhlere, seyyidlere, öğrencilere, maliye memurlarına, yamcılara (menzil memurlarına) veya amme hizmeti görenlere yapılan muayyen ödemeleri ifade etmektedir. İtlâkiyye ise saray mensupları ve görevlileriyle askerî görevlilere yapılan ödemelere denilmektedir. Bu temel fark, şüphesiz İlhanlı Devleti'ndeki sivil ve askerî idarenin birbirinden ayrı oluşuyla ilgilidir. Taşradaki âmillere yapılan bütün bu tahsisler berat, yaftaca veya havâle ile yapıldı (Abdullah b. Muhammed el-Mâzenderânî, s. 162-165). Devlet hazinesine para toplamak için gelen görevliler bu dönemde "ilçi" adıyla anılırdı. Mukâtaa malını teslim süreleri bittiğinde âmiller bu berat ve yaftacaları kontrol için sâhib-dîvâna verir ve neticeyi gösteren bir hüccet alırdı (a.g.e., s. 65).

Mukâtaa ve havâle İlhanlı maliyesinin temel uygulamalarıydı. Fakat yaygın suistimaller Gâzân Han'ı bir dizi reform yapmaya sevketti. Selefî Geyhatu'nun saltanatında çiftliklerden elde edilen gelirler eyaletlerde gereksiz yere harcandı; bu sebeple tahsis ve tayinler önemli bir kazanç getiriyordu (Reşîdüddin Fazlullah, II, 1083). Bu şartlarda hakkını alamayan askerî zümre köylüden doğrudan usulsüz vergi alma yoluna gitti; ancak bu durum köylülerin huzursuz olup topraklarını terketmelerine sebep oldu. Gâzân Han, ön-

ce her bölgenin gelir kaynaklarını belirlemek için bir umumi tahrir yaptırdı. Arından vergi toplama usullerinde yeni bir sistem kurdu. Bu sisteme göre gelirler doğrudan devlet memurları tarafından toplanacak ve askerî zümreye devlet hazinesinden nakit ödeme yapılacaktı. Ayrıca devlet arazileri de askerî zümreye iktâ olarak dağıtılacaktı. Devletin mukâtaa ve havâle usulü yerine doğrudan doğruya gelirleri toplayıp ödeme yapma sisteminin tam olarak uygulanması bir Ortaçağ devleti için pek mümkün değildi. O dönemin şartlarında bu iş için gerekli teşkilâtı kurmak, geliri nakletmek, saklamak ve aynı olarak toplanan vergileri nakde çevirmek çok zor ve masraflıydı. Bununla birlikte Gâzân Han'ın, sadece devlet gelirlerinin köylerde oturan askerî personele iktâ olarak tahsis edilmesi tarzındaki reformunun az da olsa başarı şansı vardı. Reformların kalıcı tesiri olmadığı, Nahcuvânî'nin mukâtaa ve havâle konusundaki malî yolsuzluklardan şikâyetinden anlaşılmaktadır (*Düstûrü'l-kâtib*, s. 297-298). Nahcuvânî'ye göre eyaletlerde tahsisler damgalar şeklinde yapıldı (bk. DAMGA). Daha sonra Hoca Gıyâseddin ve Mevlânâ Şemseddin, gelirlerin divan muhassılları tarafından toplanması ve istihkakların (aylık ücret) yine hazineден ödenmesi prensibini benimsediler. Fakat bu reformlar da kalıcı olmadı. Mukâtaa ve havâlenin İran'da daha sonraki tarihi ve tatbikatı için *Tezkiretü'l-mülûk* adlı eserde bilgi bulunmaktadır (s. 79).

Mukâtaa ve havâle diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı malî sisteminin de temeliydi. Osmanlı Arşivi'nde bulunan zengin malzeme, bilhassa mukâtaa defterleri ve Maliye ahkâm defterleri sistemin teşkilini, ayrıntılarını ve önceki dönemlerde anlaşılmayan kısımlarını aydınlatmaya imkân sağlamaktadır. Mukâtaa ile işletilen ve üzerine havâlenin yapıldığı ana gelir kaynağı defterdarın idaresi altında bulunan havâs-ı hümayun idi (bk. HAS). Genellikle ödemeler gelirin toplandığı yerde vergi toplayıcısının tesbitiyle yapıldı. Nakit paranın naklindeki zorluk ve özellikle şehirlerde ticarî muamelelerin vergilendirilmesinden oluşan gelirin gayet yavaş birikmesi gibi sebeplerle bu sistem pratik bir uygulama olarak tercih edildi. Devlete ait mukâtaa defterlerindeki kayıtlar sayesinde bu işlerden sorumlu olan defterdar, uzak eyaletlere ait gelirlerin idaresi üzerinde sıkı bir kontrol kurmuştu. Aynı olarak ödenen âşarın da dahil olduğu diğer bir grup gelirler askerî zümreye timar ola-

rak tahsis edildi. Tımar sahibi bu gelirleri doğrudan doğruya toplardı. Ancak Gâzân Han'ın reformlarında olduğu gibi bu tarz bir tımar ve zeâmet verme aslında havâle sisteminden uzaklaşma idi. Bu kategorideki gelirler artık havâle muâmelâtına tâbi değildi. Osmanlı sisteminde bunlar nişancının idaresi altında müstakil bir ünite teşkil etmiştir.

Bir mukâtaayı genellikle üç yıllık bir süre için üstlenen âmil hükümetin tahsisine göre ödemelerini yapmaktaydı. Ödemeler nakit olarak daima eminin, kadının ve hükümet temsilcisinin mâlûmatı dahilinde yapılır ve defterlere kaydedilirdi. Kadı âmile bir hüccet verir, burada mukâtaanın ismi, miktarı, hangi tarihte kime verildiği belirtilirdi. Bunun bir sûreti kadı siciline işlenirdi. Diğer taraftan eğer ödeme yapılmayacak olursa bunun sebeplerini açıklayan bir mektup havâlenin hâmiline verilirdi. Kadı sicilleri havâle muâmelâtı için en değerli kaynaklardır. Havâle emirnâmesi padişahın bir hükmü olup kime hangi kaynaktan ne kadar ödeneceğini belirtirdi. Havâle emirnâmeleri üç tiptir. 1. Taşrada askerî hizmetlerde bulunan görevlilerin sâlyâne, ulûfe ve mevâcibleri için yapılacak ödemelerle ilgili emirler. 2. Saray için veya vilâyetin amme hizmetleriyle ilgili olarak yapılacak mübâyaa- ları karşılamak üzere emninlerin uhdesine verilmiş olan havâleler. 3. Hazîne-i âmire için hükümet temsilcisine teslim edilen miktarın bildirildiği emirnâmeler.

Bir bölgedeki çeşitli mukâtaalar, özellikle mültezim denilen talep sahiplerine tahsis edilmeye hazır durumdaydı ve onların talepleri düzenli olarak her aynı kaynaktan sağlanırdı. Bu sebeplerdir ki merkezî maliye teşkilâtı Anadolu mukâtaası, maden mukâtaası, büyük kale mukâtaası gibi talepler doğrultusunda birtakım dairelere ayrılırdı. XVII. yüzyıldan itibaren mukâtaa gelirleri belli başlı şehirlerdeki sarrafların gayretleriyle poliçe şeklinde hazîne-i âmireye nakledilmeye başlandı. Daha sonraki devirlerde havâle kullanımını sürdürüldüyse de 1839'da Tanzimat'ın ilânıyla mukâtaa uygulamaları kaldırıldığı için önemini kaybetti. Tanzimat maliyede merkeziliği getirdi. Devlet memurları eyaletlere, vergileri doğrudan doğruya toplayabilecek şekilde geniş yetkilerle tayin edildi. Bunların maaşları ve taşradaki ihtiyaçları mahallinde karşılanmış, muhassıllar bunun muhasebesini merkeze göndermişlerdir (İnalçık, *TTK Belleten*, XXVIII/112, s. 629).

Havâle Osmanlıca'da ayrıca "en üst noktaya yerleştirilmiş kule" anlamına ge-

lir. Havâle kuleleri hisarların yakınında üstün mukavemet sağlamak, ablukaya almak için inşa edilmiştir. Bu metot XIV. yüzyılda Bursa'nın muhasarasında uygulandı. Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'un muhasarasında mukavemetin uzun sürmesi halinde Rumeli Hisarı'nı havâle kulesi olarak düşünmüştü. Osmanlı havâleleri Balkan toponomisinde de iz bırak- tı. Belgrad yakınında Fâtih Sultan Mehmed'in inşa ettiği bir havâleye daha sonra mahallî halk tarafından "avala" adı verilmiştir.

Osmanlı bürokrasisinde havale kelimesi, herhangi bir daireye muamele görmek üzere takdim edilen belgenin veya çıkan bir emrin gereğini yerine getirmek için ilgili kaleme gönderilmesi amacıyla evrakın bir köşesine düşülen kayıt ve işaret anlamında da kullanılmaktaydı. Bu kayıt açık bir şekilde, yani "havale" (حواله) olarak yazılabildiği gibi, "hâ" (ح) şeklinde rumuz olarak da kısaltılabilmekteydi. İçeriğine göre bir belge birkaç daireye havale edilebilirdi. Bazan havâle işleminin yapılabilmesi için padişahın iradesi gerekmekteydi (BA, İrade-Dahiliye, nr. 14773).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, İrade-Dahiliye, nr. 14773; Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'u'l-tevârih* (nşr. Behmen Kerîmî), Tahran 1338 hş., II, 1024-1040, 1031-1034, 1048, 1068-1075, 1083; Abdullah b. Muhammed el-Mâzenderânî, *Risâle-i Felekiyye* (nşr. W. Hinz), Wiesbaden 1952, s. 65, 162-165; Muhammed b. Hindûşah en-Nahcuvânî, *Düstûrû'l-kâtib fi ta'yîni'l-merâtib* (nşr. Abdülkerîm Alizâde), Moskva 1964, s. 294-302; Tezkiretû'l-mülûk (nşr. V. Minorsky), London 1943, s. 79; *Kânun-nâme-i Sultânî ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî* (nşr. E. Hegger - H. İnalçık), Ankara 1956, s. 35; Ebûsuûd, *Fetâvâ*, TSMK, Ahmed III, nr. 786, vr. 251^a-252^b; Yahyâ Efendi, *Fetâvâ*, TSMK, Ahmed III, nr. 788, vr. 141^a-143^b; Mevkûfâtî, *Ter-cümetü'l-Mevkûfâtî li'l-Mülteka'l-ebhur*, İstanbul 1308, II, 56-57; R. Grasshoff, *Die Suftaga und Hawala der Araber*, Göttingen 1899; F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen 1950, s. 63-65; A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford 1953, s. 73; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgüçen und Horazmsâhs: 1038-1231*, Wiesbaden 1964, s. 74-75; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 277-278; Ali Akıldız, "İradele- rin Üzerinde Bulunan Bazı Rumuzlar ve Diplomatik Hususiyetleri (1840-1856)", *Osmanlı-Türk Diplomatiği Semineri: Bildiriler*, İstanbul 1995, s. 50-53; W. J. Fischel, "Jews in the Economic and Political Life of the Medieval Islam", *JRAS*, XXII (1937), s. 3-35; Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *TTK Belleten*, XXVIII/112 (1964), s. 629; a.mlf., "Havâla", *EP* (İng.), III, 283-285.

HALİL İNALCIK

HAVÂMİS-i SÜLEYMÂNİYYE

(خوامسی سلیمانیه)

Süleymaniye medreselerinden sonra belirlenen

Osmanlı medrese sisteminde Süleymaniye'den önceki derece (bk. MEDRESE).

HAVÂRİ

(الحواری)

Hız. İsa'nın,

kendisine yardımcı olmak üzere seçtiği on iki kişiden her biri için kullanılan tabir.

Sözlükte "beyaz olmak; iyice beyazlatmak" anlamlarına gelen Arapça *haver* kökünden türetilen *havârî* "seçilmiş, kursuz; taraftar, özverili arkadaş, dost, bir kimseye ileri derecede yardım eden, kendisini bir davaya adayan" demektir (*Lisânü'l-'Arab*, "hvr" md.). Havârî kelimesinin Habeş dilinde aynı mânadaki *havaryanın* Arapçalaşmış şekli olduğu da ileri sürülmüştür (*EP* [Fr.], III, 294). Terim olarak genelde, Allah'ın peygamberlerine inanıp onlara yardımcı olan herkes için kullanılan *havârî* bilhassa Hz. İsa tarafından seçilmiş, tebliğ ve irşad görevinde ona yardımcı olan on iki kişilik grubu ifade eder. Batı dillerinde *havârî* karşılığında kullanılan *apostle*, *apôtre* kelimeleri, Grekçe'de "bir görevi ifa etmek üzere gönderilen" anlamındaki *apostolostan* gelmektedir (*IDB*, I, 171).

İnciller'e göre Hz. İsa, daha tebliğ faaliyetinin başında kendisine inananlardan on iki kişi seçmiş ve bunlara *havârî* adını vermiştir (Luka, 6/13). Ayrıca onlardan "on iki *havârî*" (Vahiy, 21/14) ve "*havârîler*" (Luka, 6/13; Markos, 6/30) olarak da bahsedilmektedir; ancak daha ziyade "şâkird" diye adlandırılmışlardır (Matta, 11/1; 14/26; 20/17; Yuhanna, 20/2).

Havârilere isimleri bazı küçük farklılıklarla Matta (10/2-4), Markos (3/16-19), Luka (6/14-16) ve Resullerin İşleri'nde (1/13) verilmektedir. Matta ve Markos İncilleri'nde zikredilen isimler şunlardır: Simun Petrus, Andreas, Ya'küb (Zebedi'nin oğlu), Yuhanna, Filipus, Bartolomeus, Tomas, Matta, Ya'küb (Alfeus'un oğlu), Taddeus, Gayyur Simun, Yahuda İskariyot. Onuncu *havârî* Taddeus'un adı Matta'da Lebbeus (10/3), Markos'ta Taddeus (3/18), Luka'da ise (6/16) Ya'küb'un oğlu Yahuda olarak geçmektedir.